

УДК: 37.013.74:[373.31.5]:061.1ЄС

О. В. ОВЧАРУК, канд. пед. наук, старший науковий співробітник
Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України
вул. М. Берлінського, 9, м. Київ, 04060, Україна
oks.ovch@hotmail.com

МІЖНАРОДНІ СТРАТЕГІЇ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСТВА У КРАЇНАХ РАДИ ЄВРОПИ

***Анотація.** На основі порівняльного аналізу розглянуто політику запровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи. Здійснено аналіз міжнародних документів, що проголошують необхідність здійснення освіти для демократичного громадянства у країнах Європи та світу. Подано визначення громадянської та соціальної компетентності з позиції Хартії освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини. Визначено складові освіти для демократичного громадянства у контексті освіти впродовж життя.*

Ключові слова: освіта для демократичного громадянства, громадянська освіта, демократизація освіти, громадянська компетентність, соціальна компетентність, Рада Європи, міжнародні стратегії в освіті.

***Постановка проблеми у загальному вигляді.** Міжнародні стратегії запровадження освіти для демократичного громадянства в країнах членах Ради Європи передбачають низку заходів та управлінських механізмів щодо її реалізації. На тлі сучасних трансформаційних й глобалізаційних процесів у суспільстві питання масштабу та ступеню запровадження освіти для демократичного громадянства є важливою складовою освітньої й молодіжної політики країн Ради Європи та Європейського Союзу. Успіх реалізації цих політик у значній мірі залежить від того, які очікування діти та молодь покладають на важливі для них сектори життя: освіту, соціальну сферу, галузь охорони здоров'я, ринок праці, житлову та споживчу сферу тощо. Саме тому політика у сфері освіти та молоді європейського регіону спрямована перш за все на врахування інтересів молодих людей.*

***Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Серед зарубіжних дослідників з питань демократичного громадянства та громадянської освіти слід виокремити таких, як Ж. Амадео, Ц. Бірзеа, Я. Крека, Ж. Леман, Р. Освальд, В. Спаїк-Вркас Ж. Торні-Пурта, К. Харрісона, М. Чекіні, Г. Штайнер-Хамсі та ін. [11; 12; 4]. Дослідження стану розвитку та змін у галузі громадянської освіти та освіти для демократичного громадянства проводять також науковці Дж. Ейнлі, Д. Керр, Б. Лосіто, Дж. Фрейлон, В. Шульц [8]. Питання запровадження освіти для демократичного громадянства як напряму в освітній політиці в українських наукових колах висвітлені у роботах О. Дем'янчука, С. Рябова [1] та ін., які дотримуються думки про так зване різноголосся моделей впровадження громадянської освіти. Серед дослідників, що виокремлюють поняття громадянської освіти та громадянських компетентностей, Г. Васківська, П. Вербицька, І. Жадан, С. Позняк, О. Пометун, І. Тараненко та ін. [2; 3].*

***Формулювання мети статті.** Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати міжнародні стратегії запровадження освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи.*

Виклад основного матеріалу дослідження. Основна увага в розвитку освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи та світу належить молоді, школярам, які покликані стати рушійною силою економік та політики своїх країн, що базуються на демократичних принципах врядування. Найважливішим для молоді є можливість брати участь у всіх сферах суспільно-політичного життя та впливати на ці процеси. Рада Європи у стратегічних документах з освітньої та молодіжної політики визначає цілі для підтримки молодіжної участі: укріплення громадянського суспільства в Європі через навчання у сфері освіти для демократичного громадянства через формальні та неформальні форми освіти; підтримка молодіжної участі у громадянському суспільстві; підтримка нових форм молодіжної участі та організацій; стимулювання творчості (Committee of Ministers Resolution (98)6); створення умов для активної участі молоді у процесах прийняття рішень та життя спільноти (Declaration of 6-th Conference of Ministers responsible for Youth, Thessaloniki, 2002); активна участь молоді у прийнятті рішень на місцевому та державному рівнях у побудові демократичного, інтегрованого, процвітаючого суспільства (Revised Charter on the Participation of Young People in Local and Regional Life, 21 May 2003, Council of Europe). Директорат Ради Європи розглядає контекст творення молодіжної та освітньої політики через перетин різних сфер і окреслює їх у так званій європейській рамці молодіжної політики [10, с. 21–22] (Рис. 1).

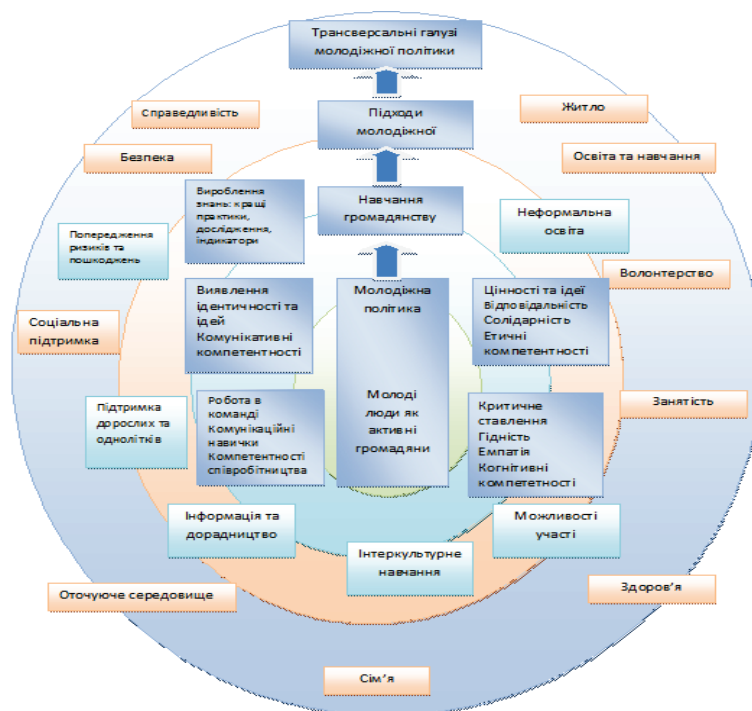

Рис. 1. Основи молодіжної політики: виклики освітньої політики у галузі активного громадянства.

Розглядаючи питання міжнародних стратегій впровадження освіти для демократичного громадянства, слід виокремити найважливіші міжнародні документи, що лежать в основі даного процесу.

Важливим документом, прийнятим у 2000 році на рівні держав членів ЄС, стала **Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу**, яка містить 54 статті. Даний документ у статті 14 (Право на освіту) разом з проголошенням права на освіту, професійну підготовку та навчання впродовж життя проголошує свободу обрання освітніх установ згідно повазі демократичних принципів та прав батьків у забезпеченні освіти та навчання своїх дітей у відповідності до їх релігійних, філософських та педагогічних переконань та відповідно законів, що регулюються свободою та правом на освіту [5, с. 14].

Універсальна (Загальна) декларація прав людини (The Universal Declaration of Human Rights (UDHR)) є основоположним документом у галузі дотримання прав людини у світі. Декларація була прийнята в 10 листопада 1948 року (The Universal Declaration of Human Rights, United Nations General Assembly (UNGA) Res 217 A (III) (10 December 1948, Paris) та встановлює фундаментальні принципи і стандарти, які формують базу для подальшого розвитку як глобального так і регіонального права в галузі прав людини. Загальна Декларація прав людини є узагальнюючим документом за змістом, встановлює перелік громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав (декларативно, не має юридичної сили).

Стаття 26 (Право на освіту) проголошує право на освіту, яка має бути спрямована на розвиток людської особистості та укріплення поваги до прав людини та фундаментальних свобод. Освіта має сприяти взаєморозумінню, толерантності та дружбі між народами, расовими та соціальними групами та сприяти діяльності ООН у справі підтримки миру [5, с. 14].

Конвенція прав дитини (Convention on the Rights of the Child) прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року [6]. Статті 28 та 29 даного документу проголошують разом з правом дитини на освіту важливість підготовки дитини до відповідального життя у вільному суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, статевої (гендерної) рівності, дружби між народами, етичними, національними, релігійними групами та особами іншого походження.

Кожна Конвенція ООН щодо прав людини вимагає від держав-учасниць періодичних звітів, які б пояснювали як і в якій ступені держава виконує зобов'язання, відображені у договорах. Це стосується також і сфери освіти [1, с. 66].

Одним з останніх найважливіших документів Ради Європи у галузі підтримки розвитку освіти для демократичного громадянства є **Хартія освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини** (далі Хартія; ХОДГ/ОПЛ), яка стосується змістового наповнення освіти з питань демократичного громадянства та прав людини. Хартія затверджена 11 травня 2010 року 120-м засіданням Комітету Міністрів Ради Європи. Текст Хартії складається з рекомендацій та пояснювального меморандуму [7, с. 13]. ХОДГ/ОПЛ базується на праві на освіту, що закріплене в міжнародному праві, зокрема, в Європейській конвенції з прав людини (СЕД №5), Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права та Конвенції прав дитини. Крім того, Хартія враховує те, що Всесвітня конференція з прав людини (Відень 1993 р.) закликала держави включити права людини, демократію та верховенство права в якості предметів до навчальних програм всіх освітніх установ у галузі формальної, неформальної та інформальної освіти [2].

Хартія визначає такі поняття:

– «освіта для демократичного громадянства» – виховання, підготовка, інформування, практика та діяльність, спрямовані на передачу знань, навичок та усвідомлення, а також на розвиток ставлення та поведінки, розширення можливостей здійснювати й захищати свої демократичні права та відповідальність у суспільстві, цінувати багатоманітність, відігравати активну роль в демократичному житті з метою просування й захисту демократії та верховенства права;

– «освіта прав людини» – виховання, підготовка, просвіта, інформування, практика та діяльність, які спрямовані через передачу знань, навичок та розуміння на розвиток ставлення й поведінки, на розширення можливості сприяння створенню та захисту загальної культури прав людини в суспільстві та з метою просування й захисту прав людини та її основних свобод. Обидва вищезазначені поняття Хартія визнає як взаємопов'язані. Основними підходами до впровадження ОДГ/ОПЛ є їх просування впродовж життя. Цільовими групами ОДГ/ОПЛ є політики, спеціалісти у галузі освіти, учні, батьки, освітні установи, органи освіти, державні службовці, громадські, молодіжні організації, ЗМІ та громадськість [3, с. 18].

Серед основних критеріїв та принципів, передбачених Хартією, є можливість отримання освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для кожного громадянина протягом формальної загальної та професійної освіти й підготовки, отримання вищої освіти, а також участі в процесі демократичного врядування. Крім того, Хартія підтримує проведення наукових досліджень навчальних програм, інноваційних практик, методів викладання, розробку критеріїв оцінювання.

Ефективна ОДГ/ОПЛ залучає до цього процесу значну кількість зацікавлених осіб та сторін: політиків, освітян, учнів, студентів, слухачів, батьків, освітні установи, державних службовців, громадські організації, ЗМІ та широку громадськість. Також ОДГ/ОПЛ є частиною процесу навчання та відіграє свою роль у досягненні освітніх принципів та цілей. У даному процесі значну роль відіграють громадські та молодіжні організації, що здійснюють значний внесок в галузі ОДГ/ОПЛ, особливо через неформальну та інформальну освіту.

Основним елементом ОДГ/ОПЛ є підтримка міжкультурного діалогу, цінностей різноманіття та рівності, в тому числі гендерної рівності для розвитку знань, соціальних навичок й усвідомлення того, що зменшує конфлікти, сприяє усвідомленню різноманіття віросповідань та етнічних груп, будує взаєморозуміння задля людської гідності, спільних цінностей, підтримує діалог та ненасильство у вирішенні проблем та дискурсів. Важливим елементом для здійснення ОДГ/ОПЛ є партнерство та співробітництво всіх зацікавлених сторін, що залучаються в процес освіти у даній галузі.

З огляду на міжнародний характер прав та обов'язків людини, а також загальних принципів демократії та верховенства права, важливим є сприяння міжнародному й регіональному співробітництву та діяльності, що представлена у даній Хартії для обміну позитивним досвідом [4, с. 20].

При формуванні політики, спрямованої на здійснення ОДГ/ОПЛ, Хартія звертає увагу на необхідність: включення країнами-членами освіти для демократичного громадянства та прав людини у навчальні програми формальної освіти на рівні дошкільної, початкової, загальної середньої, а також професійно-технічної освіти та підготовки; включення ОДГ/ОПЛ на принципах академічного вибору у програми вищої школи, особливо в процес навчання майбутніх педагогів; підтримки

демократичного врядування у всіх освітніх закладах, як бажаного типу та принципу врядування, що передбачає залучення до процесу всіх учнів, студентів, слухачів та освітній персонал, а також зацікавлені сторони в процес управління закладом; запровадження навчання для вчителів, інших педагогічних працівників, молодих лідерів та тренерів необхідним навчанням та подальшим розвитком у галузі ОДГ/ОПЛ; визнання ролі неурядових та молодіжних організацій у підтримці освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини, особливо у галузі неформальної освіти. Держави повинні розглядати такі організації та їх діяльність як особливу частину освітньої системи й надавати їм підтримку, підтримувати ОДГ/ОПЛ серед інших зацікавлених сторін – ЗМІ, широкої громадськості; сприяти розробці критеріїв для оцінювання ефективності освітніх програм з ОДГ/ОПЛ, отримання зворотного зв'язку та інших форм оцінки ефективності; підтримувати дослідження у даній галузі, де особлива увага має бути приділена дослідженню навчальних програм, інноваційних практик, методів навчання та розвитку освітніх систем, а також індикаторів та критеріїв, поширення цих досліджень у інших країнах-членах. Важливим є сприяння розвитку таких методів навчання, що спрямовані на навчання жити разом у демократичному, багатокультурному середовищі, набуття навичок соціального взаєморозуміння, ціннісних орієнтацій різноманіття та рівності, підтримку різноманіття між віросповіданнями та етнічними групами, врегулювання конфліктів методами ненасильства та поваги до прав інших, подолання всіх форм дискримінації [8, с. 36].

Важливим документом, прийнятим на європейському рівні, стали Рекомендації Європейського парламенту та Ради від 18 листопада 2006 р. щодо ключових компетентностей для навчання впродовж життя. Дана стратегія визначена важливою для країн ЄС та ін. країн Європи. Особливістю даного документу є те, що він виокремив вісім основних (ключових) компетентностей для навчання людини впродовж життя. Серед них: спілкування та рідна мова; математична компетентність та компетентність у сфері науки та технології; цифрова компетентність; вміння навчатись; соціальна та громадянська компетентність; відчуття ініціативи та підприємницька компетентність; культурна обізнаність та самовиявлення [9, с. 13]. Всі вони визнаються рівноцінно важливими та необхідними для врахування у розробленні національних освітніх стратегій, навчальних програм та створення відповідних умов для їх набуття громадянами.

Визначені даним документом соціальна та громадянська компетентність, носять особистісний та міжкультурний характер та включають всі форми поведінки, наділяють особистість вмінням брати участь у ефективному та конструктивному просуванні у соціальному житті та роботі, вміння розв'язувати конфлікти, особливо, в умовах зростаючих розбіжностей суспільств. Громадянська компетентність надає можливість індивідууму повноцінно брати участь у громадянському житті, що базується на знанні соціальних та політичних понять та структур у поєднанні з відчуттям активної демократичної участі [12, с. 345].

Основними поняттями, що покладені в основу соціальної компетентності, є основні знання, вміння та ставлення. Вони пов'язані з особистісним та соціальним добробутом, розумінням того, як індивідууми можуть забезпечувати збереження фізичного та психічного здоров'я, включаючи це як ресурс для власної сім'ї та соціального оточення; знання того, як може цьому сприяти здоровий спосіб життя.

Для успішної взаємодії та соціальної участі важливим вбачається усвідомлення кодексу та способу поведінки, що є загальноприйнятим у різноманітних суспільствах та оточенні. Важливим є обізнаність у базових поняттях щодо індивідуумів, груп, організацій роботодавців, гендерної рівності та недискримінації, суспільства та культури. Основним є усвідомлення полікультурного та соціально-економічного вимірів у європейському суспільстві та того, як національна культурна ідентичність взаємодіє з європейською ідентичністю. Основними вміннями даної компетентності є: вміння конструктивно спілкуватись у різноманітних оточеннях; демонструвати толерантність; висловлювати та усвідомлювати різні точки зору; вести переговори на засадах довіри; висловлювати емпатію. Особистості повинні бути здатними долати стреси та знаходити конструктивні шляхи їх розв'язання у особистісній та професійній сферах, мати інтерес до соціально-економічного розвитку та міжкультурного спілкування, цінувати розбіжності, поважати інших, мати готовність до подолання стереотипів та до компромісів. Дана компетентність базується на відчутті співробітництва, асертивності та інтегрованості [11, с. 176].

Громадянська компетентність базується на поняттях демократії, справедливості, рівності, громадянства та прав людини, включає те, як це проголошено в Хартії фундаментальних прав Ради Європи (Charter of Fundamental Rights of the European Union) [5, с. 12] та міжнародних деклараціях, а також тому, як вони застосовуються у різноманітних інституціях на місцевому, регіональному, національному та європейському рівнях. Також дана компетентність передбачає знання сучасних подій та тенденцій у національній, європейській та світовій історії, обізнаність у напрямках, цінностях та політиці соціальних і політичних рухів, знання понять європейської інтеграції та структур ЄС, основних його цілей та цінностей, обізнаність у різноманітності та культурних ідентичностях Європи. Вміння у сфері громадянської компетентності передбачають здатність ефективно включатись разом з іншими у процеси суспільної сфери, висловлювати солідарність та інтерес у розв'язанні проблем, що стосуються місцевих та більш широких спільнот. Це передбачає критичну та творчу рефлексію, конструктивну участь у діяльності суспільства та сусідстві, участі у процесах прийняття рішень на всіх рівнях – від місцевого до національного та європейського, особливо у виборчому процесі. Повага до прав людини, що включає повагу до рівності, як базису демократії, поцінування та усвідомлення різноманітності між ціннісними системами різних регіонів та етнічних груп і є основою позитивного ставлення. Важливим є почуття приналежності до власного оточення, своєї країни, ЄС, Європи та світу загалом, бажання брати участь у процесах прийняття рішень. Конструктивна участь означає підтримку соціальної відповідальності та залученості, сталий розвиток й готовність до поваги цінностей та приватності інших [9, с. 16–17].

Освіта для демократичного громадянства як складова освітньої політики Ради Європи є предметом постійних досліджень. Міжнародні організації та структури, що опікуються освітою в складі Ради Європи протягом більше як трьох десятиріч років вивчають вплив громадянської освіти та ОДГ на суспільство та молодь, що викликано геополітичними процесами та приєднанням до країн демократичного табору постсоціалістичних країн.

Висновки результатів дослідження. Міжнародні стратегії запровадження освіти для демократичного громадянства є на сьогодні важливим орієнтиром створення

демократичного освітнього середовища у навчальних закладах та розбудови демократії у країнах постсоціалістичного табору, що є членами Ради Європи. Проблемою, яку визначають у даних країнах та тих, які нещодавно приєдналися до ЄС, постає низький рівень громадянської участі та свідомості громадян. Залишається відкритим питання розбудови освіти для демократичного громадянства у країнах Ради Європи, Україні зокрема.

В Україні при існуванні низки навчальних практик, що супроводжуються навчальними програмами, навчально-методичними розробками та проектами, все ще залишаються нерозв'язаними питання визначення місця даного напряму у змісті вітчизняної освіти та навчальних програмах, створення відповідного навчально-методичного супроводу, створення демократичного середовища у загальноосвітніх навчальних закладах через демократичне врядування, участь громадськості у процесах прийняття рішень. Міжнародні стратегії, окреслені у низці нормативних документів Ради Європи та міжнародних організацій, спрямовують на визначення проблемних зон у даній галузі та надають орієнтири створення політики демократичного громадянства в системі освіти, формування демократичного громадянина у сучасному суспільстві та оперують механізмами його впровадження.

Перспективи подальших розвідок. Дослідження сфери освіти для демократичного громадянства має включати такі питання, як зміст, форми, методи ОДГ, вивчення досвіду впровадження ОДГ, підготовки вчителів та шкільних практик різних країн у даній галузі є важливим для вітчизняної освіти, яка інтегрується до європейського освітнього простору.

Література

1. Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід / О. П. Дем'янчук. – Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 64–69.
2. Концепція громадянської освіти в Україні [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <<http://library.kr.ua/women.html/pgovuiindx.html>>.
3. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. – 2005. – №23. – С. 18–20.
4. Посібник із забезпечення якості освіти для демократичного громадянства в школах / [кол. авторів Ц. Бірзеа, М. Чекіні, К. Харрісона, Я. Крека, В. Спаїк-Вркас]. – ЮНЕСКО, Рада Європи, 2005. – С. 20.
5. Charter of Fundamental Rights of European Union // Official Journal of the European Communities. – 2000. – P. 1–22.
6. Convention on the Rights of the Child [Electronic resource]. - Mode of access: <<http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm>>.
7. Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Recommendation CM/Rec (2010)7 and explanatory memorandum. – Council of Europe Publishing : Strasbourg Cedex, 2010. – P. 12–18.
8. International Civic and Citizenship Education Study. Assessment framework // International Association for the Evaluation of Educational Achievement. – Amsterdam, 2008. – P. 34–39.
9. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC) // Official Journal of the European Union. – 2006. – P. 13–17.

10. Siurala L. A. European framework for youth policy. – Directorate of Youth and Sport / L. A Siurala. – Council of Europe Publishing, 2006. – P. 21–25.

11. Steiner-Khamsi G. New paradigms and recurring paradoxes in education for citizenship / G. Steiner-Khamsi, J. Torney-Purta, J. Schwille. – Amsterdam : Elsevier Press, 2002. – P. 176–178.

12. Torney-Purta. Civic education across countries: Twenty-four national case studies from the IEA Civic Education Project / J. Torney-Purta, J. Schwille, J. Amadeo. – Amsterdam : IEA, 1999. – P. 344–349.

О. В. ОВЧАРУК, канд. пед. наук, старший научный сотрудник
Институт информационных технологий и средств обучения НАПН Украины
ул. М. Берлинского 9, г. Киев, 04060, Украина
oks.ovch@hotmail.com

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТРАТЕГИИ ВВЕДЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ГРАЖДАНСТВА В СТРАНАХ СОВЕТА ЕВРОПЫ

***Аннотация.** На основе сравнительного анализа рассмотрена политика внедрения образования для демократического гражданства в странах Совета Европы. Сделан анализ международных документов, которые провозглашают необходимость внедрения образования для демократического гражданства в странах Европы и мира. Подано определение гражданской и социальной компетентности с позиции Хартии образования для демократического гражданства и образовании прав человека. Определены составляющие образования для демократического гражданства в контексте образования на протяжении всей жизни.*

Ключевые слова: образование для демократического гражданства, гражданское образование, демократизация образования, гражданская компетентность, социальная компетентность, Совет Европы, международные стратегии в образовании.

O.V.OVCHARUK, PhD (pedagogical sciences), senior researcher
Institute of Information Technologies and
Means of Education, NAPS of Ukraine
9 M. Berlynskoho Str., Kyiv, 04060, Ukraine
oks.ovch@hotmail.com

INTERNATIONAL STRATEGIES FOR IMPLEMENTATION OF EDUCATION FOR DEMOCRATIC CITIZENSHIP IN THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN COUNCIL

***Abstract.** On the basis of comparative analysis the education policy for democratic citizenship in the countries of Council of Europe has been characterized. The main policies to encourage young citizens' involvement in social activities have been mentioned as follows: consolidation of the European citizenship society by means of formal and informal education techniques, support of the youth organizations, encouragement of creativity, providing the conditions for active participation in decision making processes and community life, involvement in local and state government activities to develop the integrated democratic society. The analysis of international documents concerning the necessity of education for democratic citizenship implementation in the countries of the Council of Europe and all over the world has been done. The notions of education for the*

democratic citizenship and education of human rights have been described. The definitions of civic and social competence in the context of Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education have been given. The eight key competences, namely communicative and native language competence, mathematic competence, scientific and technological competence, numerical competence, learning ability, social and citizenship competence, initiative and business competence, cultural awareness and self-determination, singled out by the Recommendation of the European Parliament and of the Council as indispensable for life-long learning, have been considered. The components of education for democratic citizenship in the context of life-long learning have been determined. The international strategies of introducing the education for democratic citizenship have been defined as the basis for the development of democratic learning environment and democratic society in the former socialist countries.

Keywords: education for democratic citizenship, civic education, democratization of education, civic competence, social competence, citizenship, Council of Europe, international strategies in education.

Bibliography

1. Demianchuk O. P. Theory and practice of civic education: international experience / O. P. Demianchuk. – Naukovi zapysky NaUKMA. Politychni nauky. – 2001. – T. 19. – P. 64–69.
2. The concept of civic education in Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access: <<http://library.kr.ua/women.html/pgovuinidx.html>>.
3. Pometun O. I. Formation of civic competence: a view from the perspective of contemporary pedagogy / O. I. Pometun // Visnyk prohram shkilnykh obminiv. – 2005. – #23. – P. 18–20.
4. Guidebook for quality assurance of education for democratic citizenship in schools / [kol. avtoriv Ts. Birzea, M. Chekini, K. Kharrisona, Ya. Kreka, V. Spaik-Vrkas]. – YuNESKO, Rada Yevropy, 2005. – S. 20.
5. Charter of Fundamental Rights of European Union // Official Journal of the European Communities. – 2000. – P. 1–22.
6. Convention on the Rights of the Child [Electronic resource]. - Mode of access: <<http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm>>.
7. Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Recommendation CM/Rec (2010)7 and explanatory memorandum. – Council of Europe Publishing : Strasbourg Cedex, 2010. – P. 12–18.
8. International Civic and Citizenship Education Study. Assessment framework // International Association for the Evaluation of Educational Achievement. – Amsterdam, 2008. – P. 34–39.
9. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC) // Official Journal of the European Union. – 2006. – P. 13–17.
10. Siurala L. A. European framework for youth policy. – Directorate of Youth and Sport / L. A. Siurala. – Council of Europe Publishing, 2006. – P. 21–25.
11. Steiner-Khamsi G. New paradigms and recurring paradoxes in education for citizenship / G. Steiner-Khamsi, J. Torney-Purta, J. Schwille. – Amsterdam : Elsevier Press, 2002. – P. 176–178.
12. Torney-Purta. Civic education across countries: Twenty-four national case studies from the IEA Civic Education Project / J. Torney-Purta, J. Schwille, J. Amadeo. – Amsterdam : IEA, 1999. – P. 344–349.